

A VALLÁSZABADSÁG GYAKORLATI KÉRDÉSEI AZ ALKOTMÁNY ÉS AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI HATÁROZATOK TÜKRÉBEN¹

ZLINSZKY JÁNOS
professor emeritus, a PPKE JÁK első dékánja

I. Propositio thematis

Arra a kérdésre, hogy mit mond a módosított 1989. évi Alkotmány s az Alkotmánybíróság azon alapuló gyakorlata a vallásszabadságról, adható egy rövid, tömör válasz: el kell őket olvasni, és minden kiderül! Meglepően sokat mondhatnak számunkra e források. Alkotmányunk az alapjogok tekintetében a nemzetközi szerződések tételeit sokszor szó szerint veszi át, s ezért megfogalmazásai meglehetősen tömörök, sokszor pedig úgy is készült az alapul szolgáló tételek eredeti megfogalmazása, hogy különböző világnézetű felek is aláírassák azokat. Mégis, szólásszabadság, lelkiismereti szabadság, gyülekezési szabadság, egyesülési szabadság, a család preferenciája, a szülők joga gyermekük nevelésének meghatározására, a híres, a diszkriminációt világnézet vagy vallás alapján is tiltó tételek részletes megfogalmazást nyertek a magyar Alkotmányban. Az Alkotmány megtiltja a hatalomnak, hogy ezeket a szabadságokat bármi módon korlátozza. Hogy a részletes alkotmányos biztosítékok mellett mégis szükségesnek mutatkozott e szabadságok értelmének kibontása az Alkotmánybíróság értelmezésében, annak nyilván az az oka, hogy a – már a régi rendi Alkotmányban is forma szerint megjelenített – vallásszabadság korábbi értelmezéséről a rendszerváltás után át kellett térni e szabadság egészen más értelmezésére.

¹ A tanulmány a Magyar Katolikus Püspöki Kar Titkársága által rendezett jogászkonferencián elhangzott előadáson alapul. A tárgyaló jogszabályhelyek és alkotmánybírósági határozatok: az Alkotmány 60. §., az 1990. évi IV. tv., 1997. évi CXXIV tv., a 4/1993 (II. 12.) AB hat., ABH 1993. 48.; 8/1993 (II. 27.) AB hat., ABH 1993. 99.; 10/1993 (II. 27.) AB hat., ABH 1993. 105.; 18/1994 (III. 31.) AB hat. ABH 1994. 88.; 35/1994. (VI. 24.) AB hat., ABH 1994. 197.; 45/1994. (X. 21.) AB hat., ABH 1994. 260.; 46/1994 (X. 21.) AB hat., ABH 1994. 272.; 1/1995 (II. 8.) AB hat., ABH 1995. 31.; 128/B/1995. AB hat., ABH 1995. 764.; 1395/E/1996. AB hat., ABH 1998. 667.; 1042/B/1997. AB hat., ABH 1998. 785.; 22/1997 (IV. 25.) AB hat., ABH 1997. 107.; 10/1998 (IV. 8.) AB hat., ABH 1998. 107. Vesd össze SÓLYOM LÁSZLÓ: *Az Alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*, Budapest: Osiris, 2001. 490–511.

A másik oka e szükségletnek a liberális gondolkodás, amelynek ugyan keresztény eredője van, a szabad akaratról szóló tanításban gyökerezik, hogy értéket kényszerrel nem lehet létrehozni. Mégis, amikor a vallást magánügynek tekinti és megtiltja, hogy vallás érdekében a hatalom eszköztárát igénybe vegyék, mikor azt vallja, hogy az érték személyes döntés eredménye, magánügy, s ezzel átvezet az értékluralizmus világába, ezzel e szabadságok pozitív állami biztosításának is útját kívánja állni. Az értékluralista szemlélettől már egyenes út vezet oda, amely a társadalomban minden tanítás, minden egyesülés, minden nyilatkozat azonos értékét hirdeti, amelynek szempontjából mindegy, hogy bélyeggyűjtő klub vagy egyház-e a vizsgált-tárgyalt társadalmi csoport. Hogy nem lettek köztestületek az egyházak, azáltal ugyan az egyház részéről megfogalmazott kívánságok is teljesültek, mégis, ezzel e liberális szemlélet jutott kifejezésre. A liberális szemlélet másik eredménye, hogy minden, bárki által vallott értéket egyenlőnek ismer el, nem kíván állami különböztetéssel élni, s a fundamentalista nézeteknek is csak akkor szab határt, ha azok mások alapjogainak terhére, hatalmi eszközökkel kívánnak értékrendjüknek érvényt szerezni. A liberális szemlélettel szemben az alkotmányos értékek rangsoráért fel kell lépni.

A keresztényeknek fontos szerepük lehet a közösségi életben az értékrangsorok megállapítása során. A keresztényeknek és a katolikusoknak igenis joguk van a közösség kérdéseiben nyilatkozni. Ez része *vallásszabadságunknak* is, amely *közösségi szabadság*. Minden olyan törekvés, amely a közösségben történő megnyilatkozásunkat korlátozná vagy elutasítaná, részünkről visszautasítható, visszautasítandó. A püspöknek nincs kevesebb állampolgári joga, mint a többieknek, sem a vélemény-, sem a szólásszabadság terén – már csak azért sem, mert püspöki mivolta az állam és egyház elválasztása okán nem esik latba véleményének politikai értékelésénél (ellenben nagyobb az állampolgári felelőssége azért, mert az állampolgárok szabadon kialakult és szabadon működő bizonyos közösségének ő elismert vezetője, előljárója. Hívei elvárhatják, hogy értékrendi kérdésekben irányítsa őket, nyilatkozzék nevükben, s ő ezekkel az állásfoglalásokkal tartozik nekik).

Az állampolgári szabadságnak és a politikai életben való szerepvállalás lehetőségének van, és szükségszerűen kell is lennie kötelezettségi vonzatának. Az ember közösségben való léte, közösséghez, közösségekhez tartozása nem esetleges. Nem attól függ, hogy vállalja-e azt vagy sem. Az ember közösségi lénynek van teremtve, éppúgy természetes közege a közösségi lét, időben, térben meghatározott módon, mint ahogyan természetes – és természetfölötti – személyi kapcsolata a személyes Abszolúttal, Istennel. Két különböző viszonylat ez, nem zárja ki, hanem éppen előfeltételezi egyik a másikat (legalábbis a mi hitünk szerint, amelyet szabadon vallhatunk és gyakorolhatunk).

Az embernek vallásunk tanítása szerint nem csak szabadsága, hanem kötelessége a közösségben és a közösségért élnie, megtenni a többiek javára, amit tud, azt nyújtani nekik, amit adhat – szeretni őket. Köteles részt venni abban a véleményformálásban, tervezésben, útkeresésben, majd együttműködésben, amely a közösség, ezen belül saját és embertársai (felebarátai) életminőségét alakítja, meghatározza. A keresztény embernek követnie kell a közösségi normák előírásait. Engedelmesen el kell fogadnia a közhatalom irányítását, a társadalom békéje, rendje és működőképessége érdekében. Jézus tanítása egyértelmű: Mózes székében farizeusok és írástudók ülnek,

tegyétek hát meg, amit mondanak. És: ne kövessétek, amit tesznek! Ez ugyanis egészen más dolog. Nekik van felhatalmazásuk a törvénykezésre, míg aki ilyen felhatalmazást nem kapott, annak nincs ítélkező hatalma! „Atyámfia, ki tett engem bíróvá közöttetek?!” – kérdez Ő, aki pedig Úrnak és Mesternek vallja magát, aki minden hatalmat megkapott az Ő Atyjától. Mit jelent ez? Azt, hogy a mindenható Isten komolyan veszi az ember szabad akaratát, és a társadalmi együttműködés tere e szabad akarat megnyilvánulási területe.

Ahogy a törvény követése kötelezettsége a keresztyény, katolikus embernek, a törvény meghozatala, alakítása, teljesítésének ellenőrzése, számonkérése, a törvényes hatalom átruházásában való részvétel is kötelezettségünk ugyanezen, lelkiismereti alapon. Másnak esetleg természetes, nekünk természetfölötti elhivatottságunk felismerése alapján is! Még egyszer hangsúlyozom: *a katolikus felnőtt ember lelkiismereti kötelezettsége a közéletben való részvétel, állásfoglalás, véleménynyilvánítás, s kötelezettsége ehhez a meggyőződés kialakítása is, tájékozódás, eszmeváltás, mérlegelés alapján.* Ha idáig eljutottunk következtetéseinkben és felismeréseinkben, ebből egyenesen következik, hogy az egyházi vezetőknek is kötelessége saját hívei és a benne bízók részére a maga véleményéről, mérlegeléséről, állásfoglalásáról tájékoztatást adni. Nem a hit és a tanítóhatalom rendjén lesz az kötelező a hívekre, nem követelheti magának a tévedhetetlenségnek kijáró alázatos elismerést, de mégis kötelező a tanító egyház vezetőinek tanítani, hivatásuk és legjobb meggyőződésük szerint. A tanári hivatás hordozója sem tagadhatja meg a tanítást, akkor sem, ha kényelmetlen kérdés merül fel aközben. Nem bújhat a hallgatás fala mögé ott, ahol van mit mondania. Kötelezettsége tanítani, irányítani, és kötelezettsége erre másokat is buzdítani. Akinek van mit mondania és hallgat, az éppúgy vétkezik, mint aki nem ad a szomjazónak pohár vizet, noha adhatna. A tanításból bármennyit elvenni súlyos véték (legkisebbnek fogják hívni Isten országában), az igazságra tanítani viszont érdem, a csillagok közé emel!

Negyven évet éltünk egy olyan rendszerben, ahol ajánlatos volt a hallgatás (úgysem volt a hatalom, de a közönség jó része sem kíváncsi a véleményünkre). Ha szavaztunk, meghamisították az eredményt, és ellenünk használták fel az adatokat. Mivel a katakombába idejében nem tudtunk visszamenekülni, hallgatni kellett a felszínen, az ellenséges világban. Nem csoda, hogy a hívők között kialakult a meggyőződés, miszerint közügyben szólni kockázatos, tegye, aki akarja, de jobb tőle tartózkodni. A vallásos közösséget még ma sem hatja át e tudattal szemben az a meggyőződés, hogy most már van súlya véleményünknek, így, ha nem adunk annak hangot, úgy tűnik, mintha nem lenne mondanivalónk, mintha mindenben egyetérténénk a hangoskodókkal, vagy legalábbis tudatosan rájuk bízók sorsunk és a közönség irányítását.

Ebben a magatartásban van megszokás, van természetes húzódozás az ismeretlen, töretlen ösvénytől, van viszolygás a vitáktól, de benne van a viszolygás a tájékozódás és a felelős véleményalkotás fáradtságától is! Időigényes, nehéz dolog a véleményalkotás, s óhatatlanul vele jár a félelem a vállalt felelősségtől is, ha rosszul döntenénk. Hiányzik ezen túl a vallásos közösségek tagjaiból az egymás közti véleménycsere gyakorlata, a nagy elvi egyetértések mellett a kis eltérések kiegyenlítésére irányuló törekvés, a véleménycsere irányításának és a meggyőzés elismerésének gyakorlata, *a kommunikáció tudománya.*

Amellett a mi Egyházunk működésében, közösségi életében él a pásztor-nyáj szemlélet: elől megy a pásztor és az őt ismerő juhok követik. Ennek vannak nagy előnyei, értékei bizonyos területeken. De vele jár, hogy a juhok nem egymáshoz, hanem a pásztorhoz kötődnek, hogy ha megverem a pásztort, szétszélednek a juhok. Nem ismerjük egymást igazán, ezért bizalmatlanok vagyunk egymással szemben. Nem tudunk egymással beszélni, s ha valaki akár ugyanazt kissé másképp fogalmazza meg, vagy egy részletkérdésben eltér a véleménye, azonnal ellenségnek kiáltjuk ki! Nem vagyunk nyitottak arra a véleménycserére sem, ami alapvetően azonos értékrendet vallók között is létezhet, sőt szükséges is. A magyar politikai életre jellemző a rendszerváltás után sok évvel, hogy a keresztény politikusok sokkal jobban haragusznak eltérő vélemény esetén egymásra, mint az értékrendünket alapjában tagadókra. Ennek az alapvető kommunikációs készségnek a hiányát tükrözi több, egyébként keresztény elveket magáénak valló politikai közösség működése, ezért maradnak erőtlenekek, és ezért nem tudnak érvényesülni. Aki őket nézi, igazán nem azt fogja mondani: „Nézétek, hogy szeretik egymást, milyen jó lehet középük tartozni!”.

Amiatt is igen sok a konfliktus – naponta találkozhatunk a sajtóban hasonló kirohanásokkal –, mert elvitatják alapvető jogunkat arra, hogy állampolgári egyéni és közösségi joggyakorlásunk során a keresztény vagy katolikus mivoltunkat – a magunk részéről legalább – irányadónak tekintsük. Mi több, ha a demokratikus politika játékszabályai szerint e nézeteknek többséget tudunk találni, akkor *érvényesítsük őket politikai eszközökkel is*. Csak azért, mert ezek egybeesnek a hitbéli meggyőződésünkkel, nem üzhetők el – legalábbis véleményem szerint – a politikai életből. Sokszor támadnak alkotmányos panaszok, kisebbségi vagy éppenséggel többségi jogvédelmet hangsúlyozva, vagy azt mondva, hogy a suszter maradjon a kaptafánál.

II. Mi is a vallásszabadság a gyakorlatban?

Három kör az, amit érinteni, bár kimeríteni nem tudunk. Ha az elején azzal az udvariatlan ötlettel jöttem, hogy jó lenne elolvasni azokat az alkotmánybíróági határozatokat és az Alkotmány azon passzusait, amelyek tárgyunkról szólnak, tudatában voltam annak, hogy ha én csak felolvasni akarnám őket, arra sem futná az időmből. Sok mindent mondtunk az Alkotmánybírószágon minderről az évek alatt, ún. „*authentica interpretatio*”-ként, hivatalos alkotmánymagyarázatként. Bizony itt-ott saját magunk sem ismerjük azt az eszköztárat, ami rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy a magunk politikai súlyát meghatározzuk, és céljait érvényesítsük. Sokszor hívnak az országba különböző testületek elé, ahol kérdések vetődnek fel alkotmányos jogokról, egyik vagy másik oldalról. Ha az ember rákérdez, hogy magát az Alkotmányt – legalább azt a húsz oldalt – hányan olvasták a jelenlévők közül, akkor kiderül, hogy senki. Tehát valójában nem értelmezésre szorulnak, hanem ismertetésre, és ez más feladat.

Az az elve az Alkotmánybírószágnak, hogy voltaképpen nem alkot új normákat, hanem kibontja a létező Alkotmányt. Így, ameddig az Alkotmány szövege az marad, ami volt (és úgy néz ki, hogy az eléggé maradandó a parlamenti erőviszonyok miatt), addig az Alkotmánybírószágot egyszerűen kimondott tézisei érvényes tézisek maradnak. Minden politikai erő és minden hatalmi tényező vonatkozásában – beleértve a bíróságokat is – kötelezők. Érdemes velük élni, nagyon jól lehet őket használni, ha az ember

kiismeri magát köztük. A keresztényekre is kötelezők, hiszen az állam törvényei ránk, mint állampolgárokra kötelezők minden olyan esetben, amikor a „ius divinum” feltétlen parancsa nem kötelez az állami törvénnyel való szembehelyezkedésre. Azt hiszem, hogy ilyen tételt a legaggályosabb szemlélő sem fog ezekben a határozatokban találni. Ámde nem csak arról az oldalról érdekes ismeretük, hogy fegyvert nyújthat nekünk, hanem azért is, mert bizonyos fokig megszabja az egyházban is a különböző egyházi szervezetek egymáshoz való viszonyát, és az egyháznak azon a bizonyos harmadik területen, a közéletben felvállalt szereptudatát.

Mit jelent az Alkotmány egyik alaptétele, a vallásszabadság? Azt jelenti, hogy a természetfölötti igazságok vonatkozásában az államnak nincs hivatalos, kötelező álláspontja. A természetfölötti megragadásához önálló értelem és személyiség kell. Az államnak nincs személyisége. Azt is lehetne kérdezni, hogy akkor miért kell ezt kimondani, hiszen ez természetes. Minden entitás csak abban a körben tud mozogni, amelyben saját léte lehetőséget ad neki. Az államnak nem ad lehetőséget sem arra, hogy üdvözljön, sem arra, hogy természetfölötti valóságokról fogalmat alkosson.

Ámde – vethető ellene – az is biztos, hogy a történelemben nagyon sok olyan esetet találunk (ha nagyon visszamegyünk az időben, akkor az esetek többsége ilyen), amikor a szuverén társadalmi egységbe tömörült közösségeknek megvan a maguk istene, vagy istenei. A vallás hozzátartozik a kulturális identitásukhoz. Az egyik meghatározója annak, hogy ők, mint közösség léteznek, és hogy kicsodák. Azok számára, akik hozzájuk akarnak tartozni, kötelezővé is teszük az ezzel az entitással való egységet, egyesülést, azonosulást. Különbözőképpen álltak hozzá ehhez az egyes népek. A zsidóknak féltékeny istenük volt, aki nem tűrte meg maga mellett a többieket, és nem nagyon tűrte meg a maga népe között a másképp gondolkodókat. A rómaiaknak tág Pantheonjuk volt, ahová a legyőzött népek isteneit is besorolták, hogy ezzel még jobban megerősítsék a SPQR hatalmát. Ők csak azokat az isteneket nem szerették, akik úgy akartak oda bemenni, hogy a többieket kizárják. Amíg valaki társult a többiekkel, addig rendben volt a dolog. Ez a vallási azonosulás a szuverén csoporton belül, sokszor volt és sokáig maradt igénye az emberiségnek, és ma is igénye százmillióknak, például a mohamedán világnak, amelyik még a legtoleránsabb formáival is legalább azt hangsúlyozza, hogy aki az ő hitükkel nem azonosul, az másodrendű, megtúrt polgár abban a közösségben, és nem rendelkezik politikai, közéletformáló jogokkal. De nem kell nagyon visszamennem a történelemben annak megállapítására, hogy Angliában az anglikán egyháznak ugyanilyen kiváltságos státusza volt, míg Horvátországban az első világháborúig csak katolikusok viselhettek tisztséget (csak hogy néhány példára utaljak).

Nem vagyunk még messze attól a gondolattól, hogy az a jó, ha a közösségben nem ütközik túl sok, és főleg egymást kizáró elképzelés a vallási igazságokról. Könnyebb egy közösséget kormányozni, fenntartani és együttműködésre készíteni, ha ezekben a kérdésekben nincs komoly belső ellentét. Mégis, az Európai Charta, az emberi jogi egyezmények, az ENSZ Alapokmánya és a mi Alkotmányunk is – amely részben az előbbieken alapul – megköveteli az államhatalomtól azt a bizonyos semlegességet. Azt mondja ki, hogy az állam vallási igazságok tekintetében hatalmi eszközeit nem használhatja, tehát nem mondhatja, hogy ez igazabb, mint a másik, ez jobb, mint a másik, vagy, hogy ez igaz és a másik nem igaz. Országunkban sem tekint ez a

szemlélet hosszú történelmi múltra vissza, hiszen az ateista ideológiának az állami tan szintjére emelése is ennek az ellenkezőjét vallotta.

Alkotmánybíróságunk kimondta, hogy az állam vallási ügyekben való semlegesége nem jelent vallásnélküliséget vagy vallásellenességet. Tehát nem jelentheti azt, hogy az állam nem vesz tudomást állampolgárai vallásos meggyőződéséről. Felmerülhetnek olyan kérdések, hogy vajon megteheti-e demokratikus alapon, többségi határozatok alapján a politika, hogy megpróbál abban az – így vagy úgy – vegyes közösségben bizonyos egységre törekedni, például betelepítési, bevándorlási politikával, kedvezmények nyújtásával. Még ha nem is foglal állást amellett, hogy a vallásnak vannak igazságai, elismeri, hogy a közösség számára előny lehet az egyféle világnézet, gondolkodás, hagyomány jelenléte. Kérdés ennek alapján, hogy egy-egy kisebb közösség megteheti-e azt, hogy nem enged maga közé olyan egyedeket, akiknek a meggyőződése különbözik az övétől, egyszerűen abból a tapasztalatból kiindulva, hogy ez békétlenséget szülhet. Mert, még ha mi nem is bántjuk őt, de esetleg ő bánt minket. Megpróbálnak olyan eszközöket keresni, amelyekkel az egyes közösségeknek a sajátos jellegét ezen a téren is meg lehet őrizni. Ismerjük Szabó Magda gyönyörű drámáját, a „Kiáltás város”-t, és azt az elzárkózást, amit a XVII. századi Debrecen a nem református bevándorlókkal szemben tanúsított (milyen nehezen engedik be azt a görög kereskedőt, hogy akár csak házat vegyen a városban, mert az lesz a vég kezdete!). Jól tudjuk, hogy mikor ezeken túl voltak, és már megszületett a türelmi rendelet, a katolikusok Debrecenbe való letelepedése még akkor is bizony sok nehézségbe ütközött. Amikor a piaristák működni kezdtek ott (akiket a protestánsok jobban toleráltak, mint a jezsuitákat), általában akkor is csak a tanyavidéken és a környező kis településeken találták meg tanítványaikat. Komoly debreceni polgár ilyen iskolába nem küldte a gyerekeit. Van-e ennek ma alkotmányos lehetősége?

Az Egyesült Államok hajlamos arra, hogy a maga értékrendjét erőltesse rá a világra, és hogy ezen belül a bevándorlási politika szabadságát az illető ország szabadságjogokban való emelkedettségével hozza összefüggésbe (más kérdés, hogy kevés ország van, amelyikbe olyan nehéz beutazni most is, mint az Egyesült Államokba. Mennyi papír az, amit ki kell töltenie, meg kell válaszolnia az embernek, hogy oda bejusson!). Az is biztos, hogy bent elég szabad a mozgás (és most már azt is látjuk, hogy ennek nem mindig csak előnyei vannak).

Svájcban vannak olyan közösségek, amelyek például ingatlan vagy lakásvásárlás vonatkozásában a betelepülő idegennel szemben a helyieknek elővételi jogot adnak. Biztos, hogy az Európai Közösség szabályának ez nem felelne meg teljesen, de azért vannak ott is hasonló tünetek. Tehát úgy tűnik, mintha lehetne a közösségnek olyan igénye, hogy szeretnének megmaradni maguk között. Ez nem feltétlenül üldözés vagy diszkrimináció, hanem ez ugyanúgy lehet az ember igénye, mint ahogyan megválogathatja barátait (és akit nem választ közénk, az nem emelhet vele szemben alkotmányos panaszt diszkrimináció miatt), vagy megválaszthatja feleségét (még ott is, ahol többnejűség van, és nem köteles mindenkit – bárkit – elvenni, aki esetleg jelentkeznek). Az embernek bizonyos társas viszonyaiban szabadsága van. Meddig terjed ez? Rendben van, hogy törvényes eszközökkel nem lehet kimondani, hogy „x” településen állami törvény megtiltja valamilyen fajú vagy vallású polgárok letelepedését. Ám mondhatja-e a helyi közösség többsége azt, hogy létesít egy alapot és felvásárolja

a földet bizonyos, letelepülni akarók elől? Nem vagyok benne biztos, hogy ez alkotmányellenes lenne. Nem akarok visszavonhatatlanul nyilatkozni ebben a kérdésben. De valószínűleg vannak lehetőségei a közösségeknek arra, hogy gyűlöletkeltés és ellenségkép-rajzolás nélkül is megőrizték a maguk zártságát.

Miért van az, hogy a mohamedán mecsetet be lehet zárni, és elő lehet írni, hogy csak papucsban vagy cipő nélkül lehet oda belépni? Ha ugyanezt egy katolikus templomban előírják, akkor felhördül a közönség, hogy elzárják a műemléket az érdeklődők szeme elől. Kötelesek vagyunk-e a saját szent helyeinket egyszerűen látványosságként mutogatni? Én úgy érzem, hogy nem. Más kérdés, hogy hagyományaink nyitottak, de alkotmányos akadálya nem lenne annak, hogy ellenőrizzük, ki megy oda és milyen céllal, mit csinál ott. Ebből sok probléma adódhat és adódik is. Biztos, hogy éppen a nagy egyházi közösségek vonatkozásában van veszélye annak a nyíltságnak, ami egyszerűen a létszámból adódik és abból, hogy a közösségek tagjai nem igazán ismerik egymást. Ez a nyugati szórványközösségekben néhol másként van. Emlékszem rá, hogy kb. egy hónapig voltam Németországban kutatni, és másodszor mentem be vasárnap abba a kis templomba, ami a közelben volt, mikor megszólított valaki: mostanában költöztem-e ide? Hol lakom? Itt fogok-e ezen túl tartózkodni? Tehát egyszerűen megláttak egy férfit, aki vasárnap a templomukba megy és áldozik, megszólították, és közösséget akartak teremteni vele. Ettől mi nagyon messze vagyunk még, talán még tapintatlanságnak is érzünk egy ilyen megszólítást, pedig ehhez is jogunk van, vallásszabadságunkon belül.

Tehát saját közösségeink pozitív fenntartásához és kialakításához a közösség alakításának ez a módja nem alkotmányellenes, annak ellenére, hogy esetleg akár közpénzek is hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes kultúrértéket is képviselő szent helyeink vagy közösségi helyeink fönntartódjanak (eltekintve attól, hogy a demokratikus társadalomban elfoglalt létszámunkhoz képest nem hiszem, hogy túlzott ez a támogatás). Ez nem kötelez bennünket arra, hogy „a szent dolgokat a sertések elé vessük”. Most szándékkal erős kifejezést használtam, de valóban adódnak ilyen veszélyek és lehetőségek a társadalomban, s amikor gátat akar egy közösség az efféléknek szabni, akkor rákiáltják, hogy elzárkózik, diszkriminatív, faji vagy vallási szempontból különböztet, holott a vallás terén igenis lehet vallási szempontból különböztetni.

Nem véletlen az Alkotmánybíróságnak az a határozata sem, amelyre szintén felhívom a figyelmet. Először volt szó arról nálunk egy panasz ügyében, hogy vajon a vallásos közösségek, ott ahol többségben vannak, formálhatnak-e igényt arra, hogy megfelelően érvényesítsék saját értékeiket? Akkor liberális oldalról felmerült az a vélemény, hogy hivatalosan egyáltalán nem szabad megkérdézni valakitől, vallásos-e. Az államnak vagy a hivatalos szervezeteknek ezt a kérdést nincs joguk fölteni. Ezen volt a hangsúly (így aztán nem is lehet megállapítani, van-e igény vallásos szellemben való oktatásra stb.). Mindannyian emlékszünk arra a negyven évre, amikor az ilyen kérdéseket más hangsúllyal tették föl. Nem volt kellemes ezekre válaszolni. Még ha egyesek közülünk akkor a boldog gyermekszobában voltak is, biztosan hallották, hogy a „hagyomány” szerint jobb, ha ilyen nem kérdeznek. Viszont csapdája is van e felfogásnak. Az említett liberális vélemény akkoriban merült fel, mikor az oktatás terén az egyház a maga oktatási igényeivel jelentkezett, és korábban államosított iskoláit visszakérte. Ekkor azt mondták mások, nem lehet egy közösségen belül azt kutatni,

hogy hányan igénylik az elkötelezett oktatást. Ha nem lehet kutatni, akkor minek alapján állapítjuk meg, hogy igénylik-e?

Az Alkotmánybíróság határozottan azt mondta: *nem lehet kötelezni valakit arra, hogy hivatalos szerv előtt nyilatkozzék a meggyőződéséről. De módot kell adni arra, hogy ha a meggyőződése alapján kér valamit, akkor közösségben is jelentkezhesék.*² Fordított képletben: sértőnek tartjuk, ha a szomszédos országokban a magyarok ugyan egyénileg jogosultak maguknak egyetemet vagy iskolát alapítani, de mint közösség nem igényelhetik ezt, mert nincsen közösségi entitásuk. Csak egyéni szabadságjog a nyelvhez és a nemzetiséghez való ragaszkodás?! Így vagyunk a vallással is. Nem lehet a vallást egyedül gyakorolni. Vallásos lehet valaki egyedül, de a vallásgyakorlásnak általában közösségi mozzanatai vannak. Ahhoz, hogy eldőljön, egy közösség igényli-e vagy nem, és hogyan ezt az oktatás és nevelés terén, ahhoz előbb meg kell kérdezni, hogy hányan igénylik.

III. A vallásos közösség meggyőződése mellett közösségként is kiállhat.

Itt átmegy a kérdés a második témakörbe, hiszen ez a kérdés úgy vetődött fel, hogy a helyzet változott, és akkor megpróbáltuk esetleg jobbra tenni az adott helyzetet. Akkor azt mondták, hogy ehhez állami szabályok, állami eszközök, állami finanszírozás kellhet, és az állam és a vallás el van választva egymástól. Sajnos abban a helyzetben vagyunk, amiben. Azt mondják, az egyház gyűjtson a maga hívei körében, használja a maga anyagi eszközeit, ne vegyen igénybe semmit, ami állami eszköz és módszer, ne kívánjon elvenni semmi olyat, ami állami kézben van. Ismert az Alkotmánybíróság azon álláspontja, amellyel azt mondta, hogy a fordulat utáni helyzetben azon szabadságjogokkal kapcsolatban, amelyek fejlett jogállamokban valóban általában az állami tartózkodást, a beavatkozás hiányát igénylik, ez a tartózkodás nálunk nem feltétlenül elég.³ Hiszen az Alkotmányban benne van, hogy a hátrányos helyzetben lévő, kiváltképpen az állami eszközökkel hátrányos helyzetbe hozott az állam a maga szabadságainak megéléséhez pozitívan is hozzásegítheti. Nem arról kell döntenie, hogy az a közösség a hittételeiben megfelelő igazságokat hirdet-e. Ha ez a közösség létezik, kivált, ha meg is voltak ehhez a saját tárgyi eszközei, csak elvették tőle, és továbbra is igényli azokat, akkor meg kell neki adni a lehetőséget. Ezt először az iskolák tekintetében mondta ki Alkotmánybíróságunk: igaz, hogy az állam a maga erejéből és fenntartásával csak semleges világnézeti iskolát köteles létesíteni, alkotmányos kötelessége az, hogy az iskolakötelezettségben előírt oktatást mindenkinek nyújtsa, viszont mivel az alsó- és középfokú oktatásban törvény szerint nevelés is folyik, és ez a nevelés elsődlegesen a szülők alapjoga, abba beleszólhatnak a szülők is. Amennyiben egy közösségben megfelelő számú szülő – és nem a közösség lakóinak a többsége, hanem az iskolába járó gyerekek szüleinek többsége – igényli az elkötelezett nevelést, akkor lehetővé kell azt tenni. Még akár úgy is, hogy iskolát adunk vagy pénzt arra, hogy létesítsenek. Egy érdekes normát is formált erre az Alkotmánybíróság mérési módszerként: amennyiben a többség elkötelezett nevelést kíván, de a kisebbség

² 46/1994 (X. 21.) AB határozat

³ 4/1993 (II. 12.) AB határozat

nem, a rendelkezésre álló iskolai kapacitás pedig nem osztható meg a létszám kívánalmait szerint, például csupán egy iskola van, akkor a kisebbség igényét a semleges oktatásra úgy kell kielégíteni, amilyen mértékben az a létszám, amelyik ezt igényli, önmagában jogosult lenne arra, hogy iskolát építsenek neki. Ha egy faluban van három gyerek, aki semleges elemibe akar járni, akkor azoknak általában autóbust kell adni, hogy eljárhassanak a szomszéd faluba, nem kell feltétlenül külön iskolát építeni a háromnak, ha a többi harminchárom gyerek szülei elkötelezett iskolát akarnak. Tehát akár az egy szem semleges iskolát is oda lehet adni a többségnek. Ez távolról sem a köztudatban élő, de egészen határozott álláspont volt. Nem kívánhatnak az elkötelezett iskolába járni nem akarók maguknak többet, mint amennyit akkor kívánhatnának, ha csak maguk volnának. Ez egyébként, ha úgy vesszük, a demokrácia. A többségnek bizonyos jogai vannak az adott helyzetben, a kisebbségnek csak az ellehetetlenülését kell megakadályozni. Ha pedig több létesítmény van, akkor el lehet osztani. Ez például egy tipikusan átmeneti kérdés volt, amivel együtt járt az a másik, amire az előbb utaltam, hogy meg kellene állapítani, mit is akarnak a szülők.

Itt aztán persze majd elővételezzük azt a gondolatot a harmadik kérdéskörből, hogy a politika eszközeivel akkor tudunk érvényesülni, ha egységesek vagyunk kívánalmainkban. A gyakorlatban úgy szokott ez kinézni: „igaz, hogy tulajdonképpen én szívesen járatnám a gyerekeimet egyházi iskolába, de hát a barátnője a másikba jár, vagy azt a számtantanárt szereti, vagy két állomással tovább kell utazni, hát akkor inkább mégse!”. Szóval amennyiben a keresztény szülők nem akarják, csak szeretnék, hogy olyan keresztény oktatás legyen, amit ők maguknak elképzelnek, de aztán másodlagos és harmadlagos okok miatt mégsem kívánják, akkor helyettük az államnak nem kell ezeket a kérdéseket megoldania.

Ahhoz, hogy a magunk értékrendje szerint létezhessünk és a közösség eszközeit használhassuk, ennek az értékrendnek határozottnak, és megfelelően felépítettnek kell lennie. Ez csak belső eszmecserével és politikai tájékozódással folyhat. A vallásos közösségeknek ebben a formában ehhez joguk van, mert különben nem tudják képviselni a saját álláspontjukat. Más viszont nem folytatja le helyettük.

Ugyanez a probléma merült fel diszkriminációs alapon, amikor az állam és egyházak közötti egyezségben a történelmi egyházak a maguk volt ingatlanjainak a visszaigénylésével jelentkeztek. Tudjuk, hogy vannak olyan rendszerváltó államok, amelyek még a templomok visszajuttatásával is eléggé szűken bánnak (igaz, hogy azok nagyobb részben nem az állam kezében vannak, hanem többnyire államilag preferált más egyházakhoz kerültek, amelyek többségi helyzetben nem olyan bőkezűek, mint kisebbségiben lennének). Hazánkban többnyire iskolák, plébániák, kórházak, szegényházak, más szociális létesítmények vonatkozásában merült ez fel, hiszen templomot nem nagyon vettek el Magyarországon (legfeljebb nem engedtek építeni). Az Alkotmánybíróságnál komoly panaszok futottak be az erről készült megállapodások ellen. Hangoztatták, hogy a kárpótlási törvények a közösségeket nem kívánták kárpótolni, csak az egyéneket, és őket is csak bizonyos határok között, főleg nem voltak reprivatizációs tendenciájúak (a reprivatizáció alatt itt tulajdon-visszajuttatást értünk). Az Alkotmánybíróság kimondta, hogy más az elvi alap. Nem arról van szó, hogy egy közösségnek, ami azóta tartalmában megváltozott, esetleg ki is halt (ezzel is érveltek, hol van már az a sok katolikus, református vagy evangélikus, aki azokat

a létesítményeket igényelte volna valóban), a sajátját juttatják vissza. Hanem az a kérdés, hogy egy vallási közösség a maga Alkotmányban biztosított jogait ténylegesen érvényesíteni tudja-e a tőle valaha elvett létesítményei nélkül? Az egyházak és az ország mai anyagi helyzetében nem várható el, hogy teljesen új létesítményeket hozzanak létre. Valószínűleg nincs is szükség arra (bár ez lenne a „tisztá” megoldás), hogy megkettőzzük az oktatási és a szociális hálózatot, és utána meglássuk, hogy hol jelentkezik igény, és megszüntessük azokat, amelyeknek nincsen tanulója vagy betege. Ez nagyon költséges módszer lenne, ami nem megy, erre nincs pénz. Tehát addig, ameddig valós szükséglet mutatkozik egyházi ellátásra, a létesítményt vissza lehet kérni, vagy kisebb részben lehet újakra pénzt kapni azért, hogy a vallásszabadság megélése ne csak elvben és papíron, hanem a gyakorlatban is lehetséges legyen.

Am akkor, ha az állam erre anyagi eszközöket ad, a kifogás az volt, hogy közpénzből építünk egyházi intézményt. Az Alkotmánybíróság külön mondta, hogy igaz, hogy az állam nem tarthat fenn például elkötelezett iskolát vagy kórházat, de ez nem jelenti azt, hogy ha egyébként iskolára vagy kórházra anyagi eszközöket adnak a költségvetésből, akkor egy más fenntartó részére az anyagi eszközöket nem biztosíthatja, feltéve, ha az igény ilyen létesítményre áll fenn a közösségben. Tehát nem fenntartás az, ha pénzt adunk egy iskolára, és olyan iskolára adunk pénzt, amilyenre a szülők többsége vagy közössége kívánja, csak nem állami iskolának kell hívni, hanem akkor felvállalhatja az illetékes egyház, mint saját létesítményt (annak egyébként, amíg állami feladatot vált ki, a teljes állami támogatást meg kell kapnia, ez benne van a határozatban). A másik lehetőség, hogy létesítsenek akár az érintett szülők egy iskolaszéket és tartsák fenn a létesítményt. Erre is találhatók országosan példák. Átmenetileg még azt is lehetővé tették, hogy a helyi hatóságok biztosítsák a fenntartást. Talán rövidre szabtuk azt az öt éves határidőt, ami elő volt irányozva, de úgy tudom, hogy nem is értelmezték túl rigorózan. Mindenesetre pozitív alkotmánymagyarázat kellett ahhoz, hogy az átmenet során, a javaitól megfosztott egyház, ha vannak hívei, akik ezt igénylik (és itt a polgárok igényéről van szó), nevükben, mint közösség léphessen fel az igényvel.

Ha az egyházi közösség ezt az igényt valamilyen módon le tudja mérni, ki tudja fejteni (amihez joga van), akkor igenis lehet kívánni, hogy azokat az állami eszközöket az elsősorban rendelkezni jogosult szülők, betegek, szociális gondozásra rászorultak igényeinek megfelelően használják fel. Amennyiben van igény azokra a testületekre, akik akár a betegellátást, akár az oktatást ellátják, akkor azoknak is lehetővé kell tenni azt a közösségi életet, ami ennek a tevékenységnek az előfeltétele. Ez nem diszkrimináció a többi polgárral szemben, hanem a vallásszabadságra való átváltás (a papíron lévő vallásszabadságról a valóságban érvényesülő vallásszabadságra) jogos igénye. A gyakorlatból egy érdekes eset, hogy nem olyan egyszerű még így sem, kielemezve sem, a valós igényeknek úgy eleget tenni, ahogy kellene: tudjuk, hogy a budapesti Piarista Gimnázium folyamatosan működött a szocialista idők alatt. Az egyház és állam közti egyezség után egy évvel kitétték a saját iskolájából a város közepén (mert mégiscsak túlzás volt, hogy ott üljenek az Erzsébet-híd pesti hídfőjén, és mindenki láthassa őket): áttették amoda a Mikszáth téri Sacré Coeur épületbe, a piarista házba pedig betették az ELTE bölcsészkarát. Ez nem az egyház-állam közti megegyezés és az iskolák államosítása során történt, hiszen ez az iskola folyamatosan működött. Tehát ezt nem államosították,

ezt az épületet „csak” elvették. Annak idején, mikor a telekkönyveket rendezték (akkor még jogtanácsosa voltam a rendnek), fel is ajánlották, hogy a nevükre írják szívesen a Sophianum épületét, akkor legalább rend lesz a telekkönyvben. A Rend azt mondta: „Köszönjük, nem kérjük, mi egy másik egyházi intézménynek a vagyonára nem aspi-rálunk. Van nekünk házuk a város közepén, azt kérjük vissza. Ha nem adják vissza, az más kérdés, de nem fogadunk el, nem kérünk csereingatlant.” Nos, ez az ügy megoldódott, már vissza is kapták a régi házat, csak használhatóvá kell tenni. Ezért kimennek egy olyan iskolából, amit egy másik egyházi intézmény fog visszacapni. Ha bármilyen állami szerv (vagy nem egyházi szerv) egy egyházi létesítményből kimegy és átköltö-zik máshova, akkor annak ezért megváltást fizetnek, hogy tudjon magának más helyet rendbe tenni. Az új helyért kap az elköltöző támogatást. Nem azért fizetnek a visszaköl-tözőnek, mert lelakták azt, amit visszaadnak. Ezt sajnos sehol sem fizetik ki. Ám ha va-lamely szerv egyházi ingatlant visszaad és kimegy belőle, és ezáltal az állam egy egy-házi tulajdonossal szembeni kötelességét teljesíti, akkor adnak megváltást a kiköltöző-nek. Az egyetem is kapott egy új épületet. A piaristák esetében azonban a kiköltöző is egyházi szerv, és ahová elmegy, az saját régi épülete, lehet hát két legyet ütni egy csa-pásra. A kiköltözőnek sem fizetnek, hogy helyet készítsen magának, a lerobbant állapo-tért sem fizetnek. Az állam szempontjából két jogi személy két egyházi ingatlan vissza-adását számolja el a listán. Nem lehet azt mondani, hogy a Sophianum és a piaristák ugyanazon az egyház részei, még akkor sem, ha ugyanannak az egyháznak a jogi sze-mélyei. Kérdés, hogy ezt az igényt gyakorlatban mennyire lehet érvényesíteni (vélemé-nyem szerint bíróság biztosan megítélné, csak sokáig tartana). Belefér abba az alkot-mánybírói értelmezésbe, amely erről szól.

IV. Hogy jelenítsük meg értékeinket a közéletben?

Utolsó témámra térek. A vallásszabadság és annak gyakorlati részletei mellett hogyan állunk azzal a kérdéssel, hogy a vallásos ember és a *vallásos közösségek igényt tart-hatnak a közösségi politikában való megjelenésre?* Az oktatási és kultúrpolitika, a családi nevelés, bizonyos szociális intézményrendszer tekintetében vannak preceden-sek. Az egyház azonban azelőtt a közéletben egész másképpen vett részt, mint ma. A II. világháború előtti magyar államban az egyházak közttestületek voltak, tehát belső szabályaik – amennyiben nem ellenkeztek állami törvénnyel –, az állam által elismert és végrehajtható törvények voltak. A püspökök ott ültek a felsőházban, a helyi politi-kában is általában érvényesíthették a szavukat, nem csak azért, mert általában elfoga-dott volt, hogy ez keresztény ország, hanem ennek voltak intézményes biztosítékai is egészen addig menően, hogy – még a polgári Magyarországon is – az esztergomi prí-más-érsek az ország első közjogi méltósága volt, akinek az államfői szék megürese-dése esetén az államtanácsban volt a helye.⁴ Most ez nincs így. Az egyház el van választva az államtól. Bizonyos fokig saját kérésünkre a közttestületi pozíciókat is elvesztettük. Meg is értem azokat, akik semmiféle közdologba nem bocsátkoznak

⁴ Vö: ZLINSZKY JÁNOS: Az esztergomi érsek közjogi státusa. Előadás 1995. június 28-án az esztergomi Rudnay ünnepségen. In *Rudnay Sándor és kora – Alexander Rudnay a jeho doba*. Esztergom–Nagy-szombat, 1998. 17–24.

szívesen, mert negyven évig volt elég részünk abból, hogy milyen az, amikor a nem hívó állam patrónusi jogokat gyakorol az apostoli királyok utódeként az egyházak fölött (a királyok mondhatták, hogy ők alapították).

De hát akkor most valóban igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy maradjunk a kaptafánál, maradjunk a templomon belül, foglalkozzunk az örök üdvösségünkkel, amit szívesen átengednek nekünk? Ne szóljunk bele a közpénzek felhasználásba. Ne szóljunk bele az állami politika preferenciáiba. Ne szóljunk bele abba, hogy az Alkotmány a család alatt talán mást ért, mint egyes liberálisok a párkapcsolatokon. Ne akarjuk érvényesíteni a magzatvédelem terén a magunk nézeteit. Főleg ne írjanak a püspökeink leveleket a választásokról, mert ez rút beavatkozás az állami illetékeségbe, és akkor hogy akarja az egyház, hogy az állam ne szóljon bele az ő dolgaiba, ha ő meg beleszól az államéba?

Teljesen azon múlik mindez, hogy komolyan vesszük-e azt, hogy az egyházak közösségek, és hogy a vallásgyakorlás, ahogy az Alkotmánybíróság hangsúlyozta, közösségi tevékenység. Minden vallásgyakorlás az lehet, az is, amelyik közössége nincs egyháznak minősítve a mi törvényes rendünkben, de az egyházaknak külön nevesített, alkotmányosan biztosított entitást enged a törvény. A törvény szerint a szervezett formában való együttműködésük és megnyilatkozásuk nem csak a természetfölötti szférára, hanem a természetes együttélésre is kiterjedhet. Igenis joga van az embernek a maga lelkiismerete szerint hétköznapi életében is élni a maga meggyőződéses életét. Joga van a másoknak elmondani, hogyan gondolkodik. Lehet ebben egyetértésre jutni, lehet még többséget is kialakítani. Ha valahol közdolgozatban többség alakul ki, akkor a többségnek ebben a demokratikus államrendben jogai vannak. A többség csak akkor tud kialakulni, ha megnyilatkozik, ha keresi az egyetértőket. Elsősorban éppen a politikai téren, a közcélok megállapítása, a közösségi életben az értékrangsorok megállapítása során. A keresztény embereknek igenis volna szabadságuk megnyilatkozni, ez kifejezetten benne van a vallásszabadságban, mert az közösségi szabadság. Tehát minden olyan törekvés, amely ezt akadályozza, részünkről visszautasítható és visszautasítandó.

A püspöknek nincs kevesebb állampolgári joga, mint a többieknek. Ellenben nagyobb állampolgári felelőssége van a saját helye miatt azért, mert hiszen a maga közösségének ő elismert és vallott vezetője, tehát a maga irányítását minden értékrendi kérdésben igenis köteles megadni. Az állampolgári szabadságnak, a politikai életben való szabad közösségi érvényesülésnek van – és kell is, hogy legyen – kötelezettségi oldala. Az ember közösségben való léte nem esetleges, nem attól függ, hogy vállalja-e vagy nem, hanem így van teremtve. Éppúgy természetes közegünk az emberiség, mint ahogy természetes vagy természetfölötti viszonyban vagyunk személy szerint a személyes Istennel. Ez két egymást kiegészítő helyzet, egyik nem zárja ki, hanem épenséggel előfeltételezi a másikat, legalábbis a mi hitünk szerint. Tehát az embernek abban a közösségben, amelyben benne van, legalábbis a mi vallásunk tétele szerint, nem csak szabadsága, hanem kötelezettsége a többiekért élni, a többiekkel kapcsolatban megtenni, amire képes. Abban a véleményformálásban is köteles részt venni, amely a többiek és saját életminőségét egyaránt javítja. Az embernek követnie kell a közösség által hozott törvényt, a közösség által választott hatalmasokat. Már idéztem mit mondott Jézus a Mózes székében ülő farizeusokkal kapcsolatban: tegyétek, amit

mondanak (noha undok alakok), ám ne kövessék a példájukat. Őt nem tette senki bírónak, mondja más helyen, és nem bíraskodott, minden hatalom neki adatott, ám az államhatalom mégsem adatott neki. Az államhatalommal szemben meghajolt, mert a törvénykövetés kötelezettség. Ám ezzel vele jár, hogy a törvényhozás, a hatalom ellenőrzése és meghatározása is kötelezettség.

A keresztény, hívő felnőtt embernek lelkiismereti kötelezettsége, hogy legjobb meggyőződése szerint állást foglaljon közkérdésekben, részt vegyen alakításukban. Ehhez meggyőződésének kialakítása is kötelezettsége. Ha idáig eljutottunk, természetes, hogy az egyházi vezető által az ehhez nyújtott tájékoztatás – bár nyilván nem a hit és az egyházi tévedhetetlenség rendjén –, részéről kötelező tanító feladat, részünkre megfontolandó elirányítás. A tanító hivatalnak tudatosítania kellene, hogy itt nem szabad válogatásról, hanem a lelkiismeret szintjén kötelező magatartásról van szó! Ennek a kötelezettségnek a tudata a vallásos embereket távolról sem hatja még át. A negyven év hatása ez. Van ebben félelem a nem szokott tereptől, van húzódozás a félreérthető szándékok miatt, van benne lustaság is, mert tájékozódni, eszmét cserélni, vitatkozni fáradtságos és időrabló. Amellett nem is értünk igazán mindehhez! Nem kötődünk egymáshoz, nem ismerjük egymást, bizalmatlanok vagyunk. Túl sok farkast látunk báránybőrben, ma már jobb szeretjük a farkast farkasbőrben, mint a bárányt, aki lehet ilyen is, olyan is. Aki kicsit másképp fogalmaz, mint mi, az eleve ellenség! De a következtetés nem lehet az, hogy maradjunk akkor távol a közélettől, mert ebben nincs választásunk. Csak az az út áll nyitva, hogy tanuljuk meg a mesteriséget. Amelyben klérus és laikusok egymás mesterei, egymás tanulótársai egyaránt lehetnek, és kell, hogy legyenek!

V. Zárszó helyett

Közéletben való járatlanságunk, bizonytalan mozgásunk felismerése, az erre való képzés szükségessége erősen közrejátszott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsész- és jogi karának szervezésénél, tanulmányi rendje kialakításánál is. A kommunikációs készségre kifejezetten rá akartuk nevelni azt az ifjúságot, amelyik hozzánk került. Megjelent ez az igény a nyelvi képzésben nyújtott többletben, a hangsúlyos etika-oktatásban. Világos, hogy ez ma közirigylés tárgya a szakmán belül, és ennek megfelelően erős nyomás érvényesült és érvényesül, hogy ezt a nyújtott többletet hagyjuk el. Miért akarunk mi jobban nevelni, mint a többiek? Úgy mondják, az intézmények közötti átjárás akadálya az ilyen többleteket tartalmazó oktatás. Mint világi és a közéletben mozgott hívő katolikus sajnálom, hogy amikor jól akarunk valamit tenni, mert a gyakorlat embereiként látjuk a hiányokat és szükségleteket, akkor gyakran találkozunk meg nem értéssel – az Egyháznak meg kell tanulnia védekezni az ilyen külső, „jóakaró” behatások ellen.

